

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА СВІТОВОМУ РИНКУ НАФТОПРОДУКТІВ

У статті проаналізовано сучасні трактування трансформації галузевого ринку, досліджено особливості трансформації на світовому ринку нафтопродуктів. З урахуванням нерозривної єдності глобального ринку нафти та мультилокального характеру ринку нафтопродуктів представлено модель трансформації світового ринку нафтопереробки як інтерпретацію схеми Дж. Томсона щодо залежності рівня невизначеності від поєднання значень зміни цілей і причинно-наслідкових зв'язків у процесі прийняття стратегічних рішень суб'єктами ринку. Виокремлено чотири типи перетворень на світовому ринку нафтопродуктів, де тип 1 «відсутність трансформації»; тип 2 «трансформація під дією державної промислової та інноваційної політики»; тип 3 «адаптація на окремих сегментах світового ринку апробованих механізмів»; тип 4 «трансформація під впливом зміни техніко-економічних укладів».

Ключові слова: *світовий ринок нафтопродуктів, нафтопереробна промисловість, трансформація, технологічний рівень, сталий розвиток.*

В статье проанализированы современные трактовки трансформации отраслевого рынка, исследованы особенности трансформации на мировом рынке нефтепродуктов. С учетом неразрывного единства глобального рынка нефти и мультилокального характера рынка нефтепродуктов

¹аспірант кафедри міжнародного бізнесу, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: кандидат економічних наук, професор Мазуренко В.П.

представлена модель трансформации мирового рынка нефтепереработки как интерпретацию схемы Дж. Томсона о зависимости уровня неопределенности от сочетания значений изменения целей и причинно-следственных связей в процессе принятия стратегических решений субъектами рынка. Выделены четыре типа преобразований на мировом рынке нефтепродуктов, где тип 1 «отсутствие трансформации»; тип 2 «трансформация под действием государственной промышленной и инновационной политики»; тип 3 «адаптация на отдельных сегментах мирового рынка апробированных механизмов»; тип 4 «трансформация под влиянием изменения технико-экономических укладов».

Ключевые слова: *мировой рынок нефтепродуктов, нефтеперерабатывающая промышленность, трансформация, технологический уровень, устойчивое развитие.*

The article analyzes the modern interpretation of the transformation of the industry market, the features of the transformation of the global oil market. The global oil market have indissoluble unity with the world petroleum refining market. The global oil market have indissoluble unity with the world petroleum refining market wich is the multy localized. The model of the conversionmarketproposed as interpretation schemes Dzh.Tomsona depending on the level of uncertainty of combinations of the change objectives and cause-effect relationships in the strategic decision-making market players. Thesis there is determined four types of changes in the world petroleum refining market, where type 1, "no transformation"; Type 2 "transformation under the state industrial and innovation policy"; Type 3 "adaptation to specific segments of the global market proven mechanisms"; type 4 "transformation influenced by changes in techno-economic structures".

Keywords: *world oil market, oil industry, transformation, technological level, sustainable development.*

Постановка проблеми. В умовах глобалізації стрімко відбувається зміна кон'юнктурних параметрів на світових галузевих ринках. Значний вплив на світове господарство справляють перетворення на світовому ринку нафтопродуктів, тому дослідження трансформації на світовому ринку нафтопродуктів є актуальним та важливим науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури дає змогу зробити висновок про відсутність загально визнаного визначення сутності трансформації [1–21]. М. Дворяшина розглядає трансформацію галузевого ринку з точки зору підходів до моделювання [2], А. Марущинець [7], та Т. Осташко надають характеристику процесам трансформації галузевого ринку на прикладі аграрного сектору [8]. Т. Пепа розглядає трансформацію галузевого ринку в контексті регіональної динаміки і трансформації економічного простору [9]. С. Надель і Л. Наталь вбачають зростання «ролі стратегії ринкової трансформації в досягненні більш сталого енергетичного майбутнього» [17]. Е. Кривенда, Е. Гетманська досліджують напрямки та умови трансформації світового ринку нафти в умовах фінансової глобалізації [21]. Разом з тим, дослідження трансформації на світовому ринку нафтопродуктів не отримали належного висвітлення.

Мета статті. Основною метою статті є теоретичне узагальнення методологічних засад аналізу процесу трансформації на світовому ринку нафтопродуктів, виявлення особливостей, причинно-наслідкових зв'язків і типів.

Викладення основного матеріалу. Найвні трактування не певною мірою відокремлюють поняття «трансформація» (лат. Transformation – змінювати) від термінів «еволюція», «адаптація», «модернізація». За визначенням тлумачного словника трансформація подається як зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей того чи іншого об'єкта [1]. Українська філософська думка розглядає сутність трансформації з позицій системності; концептуальними ознаками трансформації є: істотна

структурна переробка систем, яка (виходячи за межі простого перегрупування її елементів) перетворює внаслідок зміни зв'язків, відношень, опосередкувань (чи навіть умов детермінації) організацію та функції вихідного формоутворення; типовий перехідний процес у галузі знання, культури, соціальної еволюції; змішані форми, в яких поєднуються знищення і переробка старого, адекватне відтворення старого, гібридизація старого і нового; багатоваріантність, тобто не лише рух до нового, а й модернізація старого і традиціоналізація інновацій, пробудження потрібного минулого, вивільнення його від рис стародавності та знищення невинуватих форм теперішнього чи утопічних перекручень того, що вважають майбутнім; можливість зворотного руху — від нового до старого, не лише в негативній формі його консервації, а також в позитивному вияві модернізації [8–9, 13]. В працях С.Кримського концептуалізуються поняття «зміна», «трансформація», «становлення», «розвиток», «реформа» та інші, що характеризують сутність перехідного процесу, який охоплює все предметне поле сучасної цивілізації (див. зокрема, [13]). На думку Ю.Шайгородського поняття «трансформація» доцільно застосовувати й тоді, коли характер та спрямування процесу соціальних змін ще не набувають достатньої визначеності, коли суспільство перебуває, на переломі, у стані переходу від одного суспільно-політичного устрою до іншого [9]. Наведені визначення трактують трансформацію у розумінні суспільної системи у цілому без виокремлення особливостей трансформації галузевого ринку.

Відповідно до теорії зовнішніх факторів ринкової трансформації Н. Флігстайна основною причиною змін в ринковій структурі є сили, що знаходяться поза межами контролю виробників і пов'язані з змінами попиту, вторгненням інших фірм або діями держави [14]. На думку С. Надель і Л. Латам «якщо найважливіші та актуальні ринкові бар'єри були зменшені до точки, де ефективно виробництво товарів та надання послуг стало звичайною практикою і ці зміни тривають протягом часу, то ринок був перетворений [17]. Інше трактування ринкової трансформації — «зміна видів

продукції або послуг, які пропонуються на ринку, основу, на якій приймаються поведінкові рішення щодо покупки та продажу, тип або кількість акторів на ринку, або в якийсь інший спосіб зміна переліку цих взаємодій самовідтворювальним шляхом» [18]. Цю думку висловлюють і інші американські науковці. За визначенням дослідників Інституту трансформації ринку до вимог сталого розвитку (США), створеного в 1996 р. «ринкова трансформація є процесом стратегічного втручання в ринок, з метою широкої, постійної зміни» [19]. За визначенням М. Дворяшиної ринкова трансформація – це «перетворення ринкової структури, форм і функцій ринку, які в сукупності призводять до зміни цілей учасників ринку» [2]. На основі аналізу трактувань поняття «трансформація ринку» нами приймається таке узагальнене визначення: трансформація ринку – перетворення ринкової структури, форм і функцій ринку, які в сукупності призводять до зміни цілей учасників ринку, зниження ринкових бар'єрів для впровадження економічно ефективних продуктів і послуг на постійній основі.

Сталий розвиток є однією з тих глобальних сил, що формують майбутнє бізнесу та суспільства, вплив якого спостерігається і на глобальне бізнес-середовище, і на корпоративні стратегії, і на структуру галузі, що у сукупності призводить до трансформації галузевого ринку.

Будь-яка програма, яка має тривалий ефект щодо структури або функціонування ринку можна назвати програмою ринкової трансформації [18]. Вимоги сталого розвитку, що є зовнішніми по відношенню до компаній, імплементуються в управлінські рішення компаній і створюють передумови до трансформації галузевого ринку під їх впливом. Дослідження McKinsey & Company переконує, що все більше компаній під впливом вимог сталого розвитку здійснюють заходи, які надають їм суттєві переваги завдяки поліпшенню процесів, зростанню, і додання цінності їхнім компаніям. При цьому, згідно з дослідженням, компанії намагаються відповідати вимогам сталого розвитку не стільки з метою репутації. На підставі онлайн опитування понад 3200 керівників у липні 2011 р. з широкого спектру

регіонів, галузей, розмірів компанії і функціональних спеціальностей, визначено, що порівняно з аналогічним дослідженням в попередньому році, більше керівників великих корпорацій говорять, що екологічні вимоги внесли позитивний внесок в коротко- і довгострокову вартість їх компаній. Керівники зазначили, що основними причинами впровадження їх компаніями заходів сталого розвитку є передусім підвищення ефективності роботи і зниження витрат. Дослідження визначає три різні важелі, які компанії можуть використовувати для створення вартості – зростання, рентабельність капіталу, і управління ризиками, і підтверджує, що сталий розвиток має роль у всіх трьох [20].

У економічному, соціальному та екологічному вимірах кон'юнктура світового ринку нафтопродуктів визначається параметрами збалансованості, які мають значення як для окремої особи, так і для розвитку країн та регіонів. «За минулі роки міжнародний ринок нафти істотно модифікувався. Так, зокрема, відбувалася диверсифікація його інституційної структури, додавання нових торгових компонентів до перш існуючим: свопових і форвардних договорів, ф'ючерсного поділу, дані процеси супроводжуються і модифікацією позицій ключових учасників і нових гравців фондового ринку [21].

За ступенем охоплення ринок нафтопродуктів є переважно міжнародним, однак більшість компаній обслуговують країну або регіональних споживачів. Розглянемо відповідність умов функціонування світового ринку нафтопродуктів умовам глобального галузевого ринку. По-перше, не можна стверджувати про обслуговування компанією покупців по всьому світу. За визначенням А. Ігнатюк «глобальні галузеві ринки – це сукупність відносин між суб'єктами різних країн з приводу виробництва та обміну стандартизованого продукту певного виду діяльності на всіх континентах світу, коли будь-які рішення, що приймають компанії на ринку однієї країни істотно впливають на їхні позиції на ринках інших країн» [23, с.23]. М. Портер вважає: «глобальні галузі – це арена боротьби фірм із різних

країн, де конкуренція здійснюється такими способами, які істотно впливають на економічне становище країн. Здатність фірм країни отримати конкурентну перевагу в глобальних галузях приносить вигоди і в торгівлі, і в закордонних інвестиціях» [24, с. 73, 25].

Локальний ринок – це ринок певного товару або групи взаємозамінних товарів, географічні межі якого лежать в межах муніципальної одиниці або охоплюють її частину. Якщо ринок нафти з кінця вже з кінця ХХ ст. мав ознаки глобального, то ринок нафтопереробки залишався мультилокальним, а згідно з ознаками А. Інкпена та К. Рамасвані [41, с. 15–17] має риси і глобального, і мультилокального. У випадку мультилокальних галузей: фірма обирає різні стратегії для зарубіжних ринків, а проблеми конкуренції розглядає незалежно від будь-якого конкретного ринку; кожний зарубіжний філіал функціонує як стратегічно незалежний підрозділ, оперативна діяльність якого є автономною; штаб-квартири компаній координують фінансові інструменти управління, маркетингову політику, можуть централізувати частину науково-дослідних робіт, розробок, конструювання, виробництво окремих комплектуючих виробів [42, с. 24]. На нашу думку, якщо стосовно ринку нафти можна стверджувати про глобальний характер, то стосовно ринку нафтопродуктів мова йде про мультилокальний характер.

Стосовно досліджуваного ринку прикладом може слугувати відмінність стратегій великих гравців ринку нафтопереробки. Так, Shell(Нідерланди, Великобританія) виходить на нові ринки та бореться за ринкову частку на них, Mobil(США) представлена на окремих регіональних ринках світу, а такі компанії як Esso(США) та Gulf(США) не намагаються виходити на нові ринки. При цьому погоджуємося з О. Лоташ, що ефективна діяльність галузевих ринків в умовах зростаючої конкуренції неможлива без належного втручання державних органів, які здатні забезпечити достатні умови щодо розвитку бізнесових структур [43, с.38]. Інституціоналізація на ринку нафтопродуктів є лише частиною загального інтеграційного процесу в тренді глобалізації, частиною якого є переформування енергетичних ринків.

В сучасних умовах все більшу роль на ринку нафтопродуктів відіграють трейдери (компанії, що здійснюють торгівлю фізичними обсягами ресурсів), хеджери, спекулянти, інвестори, товарні біржі, учасники фінансового ринку (консультанти з товарних операцій, фондові біржі, фондові інвестори, своп-диллери - банки та приватні інвестори). Використання деривативів сучасними суб'єктами ринку нафти та нафтопродуктів представлено в табл.1.

Таблиця 1.2

Використання деривативів сучасними суб'єктами ринку нафти та нафтопродуктів

Хеджери (з 1980-х рр.)	Виробники та споживачі фізичного товару (ВІНК, НПЗ, трейдери, великі авіакомпанії) використовують ф'ючерсні ринки для зниження цінових ризиків. NYMEX: з 1978 р - котельне паливо, з 1983 р – WTI; IPE / ICE: з 1986 року – Brent.
Нафтові спекулянти (з 1990-х рр.)	Гравці, націлені на отримання прибутку з коливань цін без поставок / придбання фізичного товару - працюють переважно на ринку нафтових деривативів
Ненафтові спекулянти (з середини 2000-х рр. по теп. час)	Гравці, націлені на отримання прибутку з коливань цін без поставок / придбання фізичного товару, але працюють по всьому спектру глобальних фінансових ринків

Джерело: складено за матеріалами [31].

Відносно стійка за чисельністю та структурою група хеджери, працює переважно у галузевому сегменті з довгим плечем інвестицій та зацікавлена у стабільності ринку та зниженні цінових флуктуацій (табл. 1.1).

Трейдери (компанії, що здійснюють торгівлю фізичними обсягами ресурсів), незалежні торговельні компанії, наприклад, Марк Річ (March Rich), Витол (Vitol), Аркадія (Arkadia), працюють як на реальному, так і на фінансових ринках. Фінансові інвестиційні компанії, банки, торгові дома, інвестори, як приватні, так і колективні, що працюють на нових видах ринків, – прагнуть отримати вигоду від вдалого вкладення грошей у ф'ючерсні і опціонні контракти на нафту і нафтопродукти;

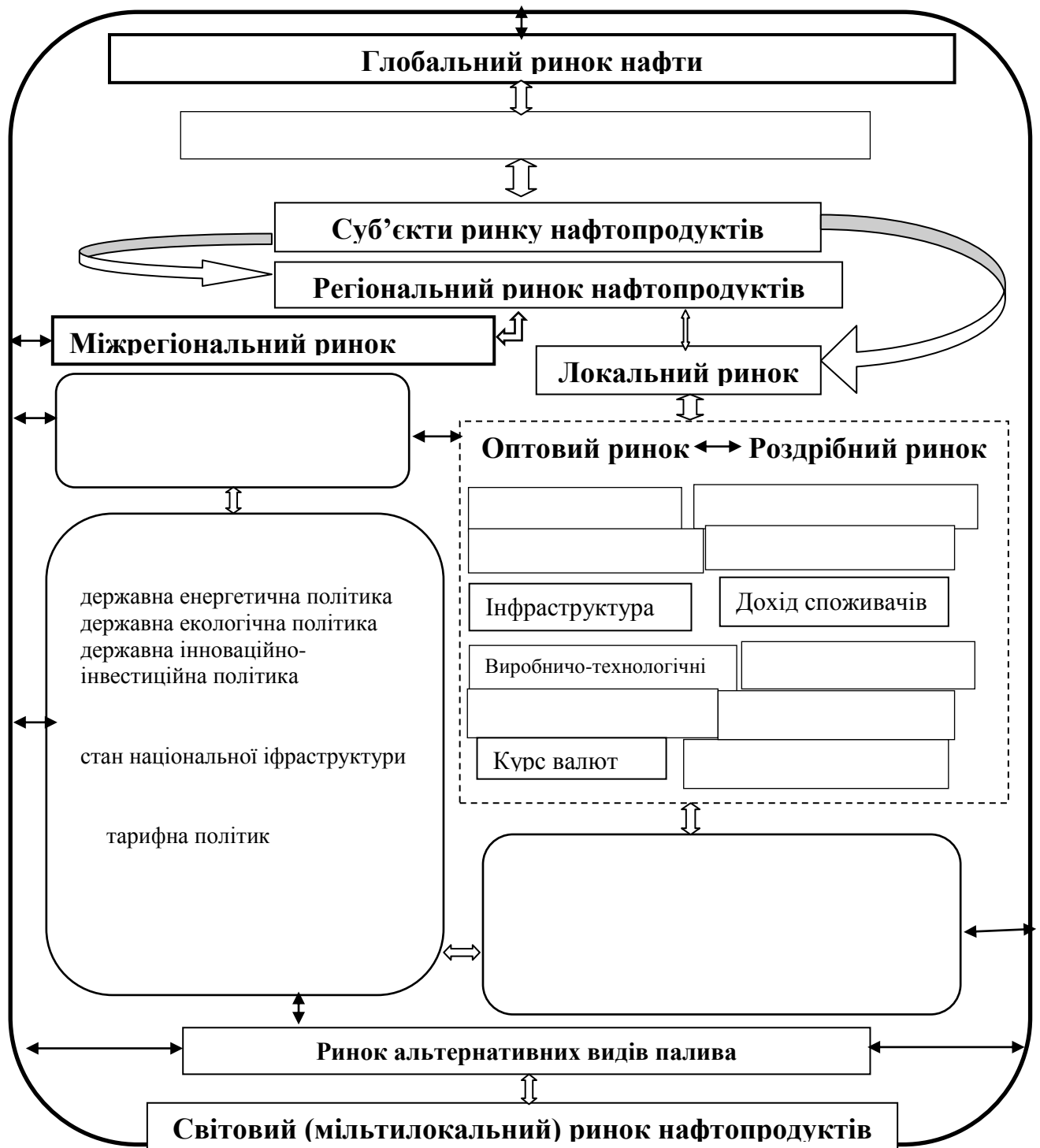
До інституційно-регулюючих учасників ринку відноситься держава, яка здійснює ринкове регулювання, та наднаціональні органи, які розробляють імперативні та індикативні вимоги, у тому числі і стосовно сталого розвитку. Так, зі сторони попиту відбувається вплив на ринок шляхом субсидування галузі, податків, впровадження стандартів якості нафтопродуктів тощо. Зі сторони пропозиції об'єктом регулювання є квоти ОПЕК, доступ до ресурсів, фіскальні режими вимог до звітності компаній, офіційні обмеження здійснення біржових операцій (position limits) тощо.

Сучасні методологічні засади аналізу галузевих ринків визначає системний підхід згідно парадигми «структура-поведінка-результат» (Гарвардська школа); мікроекономічний аналіз (Чиказька школа); теорія трансакційних витрат з аналізом вертикальної інтеграції (Р. Коуз, О. Вільямсон); теорія ефективності конкурентних ринків та підтримки державного регулювання (Дж. Стіглер).

Пропозиція на ринку нафтопродуктів є невіддільною функцією кон'юнктури на світовому ринку нафти, оскільки технологічно неможливо відокремити нафтопереробку від безпосереднього та постійного постачання нафти. Оскільки нафтовидобуток, переробка вуглеводнів і споживання нафтопродуктів по суті своїй безперервні, то технологічний процес в нафтовій галузі передбачає безперервне надходження сировини, у разі припинення сировинного потоку окрім прямих збитків роботи з відновлення потребуватимуть значних додаткових витрат. Розвиток світового ринку нафти пов'язаний з удосконаленням видобутку, виробництва, впровадженні енергозберігаючих технологій та з диверсифікацією джерел енергоресурсів. Під дію вимог сталого розвитку підпадає вартість видобутку, якісний склад видобутої нафти, технологічна здатність нафтопереробних заводів, попит на нафтопродукти з боку традиційних та нових споживачів визначають напрямки та обсяги торговельних потоків світовому на ринку нафти.

Зокрема у економічному, соціальному та екологічному вимірах кон'юнктура світового ринку нафтопродуктів визначається параметрами

збалансованості, які мають значення як для окремої особи, так і для розвитку країн та регіонів. Кон'юнктура світового ринку нафти визначається перевищенням обсягів виробництва над обсягами споживання, що впливає на визначення рівня цін та тенденції глобального економічного розвитку. На рис. 1. схематично представлені основні взаємозв'язки на світовому ринку нафтопродуктів.

Джерело: складено автором

Рис.1. Взаємозв'язки на світовому ринку нафтопродуктів

Як видно з рис. 1.3 просторова організація ринку нафтопродуктів має локальний, регіональний, міжрегіональний, світовий (мультилокальний) вираз.

У свою чергу, значна територіальна диференціація виробництва нафти обумовлена різною вартістю видобутку, а відповідно рентабельністю за різного рівня цін. Іншим напрямком трансформації світового ринку нафти до вимог сталого розвитку є подолання географічних розбіжностей видобутку і споживання, що з урахуванням сучасного характеру використання енергоресурсів означає зниження нафтодефіцитності окремих країн. На рис. 2 представлена модель трансформації світового ринку нафтопереробки як інтерпретація схеми Дж.Томсона щодо залежності рівня невизначеності від поєднання значень зміни цілей і причинно-наслідкових зв'язків у процесі прийняття стратегічних рішень суб'єктами ринку.

		Цілі і причинно-наслідкові зв'язки	
		визначеність	невизначеність
Результати	невизначені	Тип 3 Адаптація на окремих сегментах світового ринку апробованих механізмів (організаційних структур). Наприклад створення ВІНК в пострадянських економіках.	Тип 4 характеризується найвищим рівнем невизначеності, пов'язаним як зі складністю планованих зусиль, так і з відсутністю сценаріїв розвитку. Наприклад, диверсифікація напрямків бізнесу ВІНК, під впливом тенденції до зростання питомої ваги альтернативних джерел енергії на світовому енергетичному ринку
	визначені	Тип 1 Відсутність трансформації	Тип 2 Трансформація під дією державної промислової та інноваційної політики. Наприклад вплив державно-приватного партнерства на «сланцеву революцію» в США, вплив екологічних вимог до виробництва та нафтопродуктів на поглиблення нафтопереробки.

Джерело: складено автором на основі інтерпретації матриці «цілі-зв'язки» для проекту трансформації ринку [2]

Рис. 2 Матриця причинно-наслідкових зв'язків трансформації на світовому ринку нафтопродуктів

Тип 1 «відсутність трансформації»– характеризується стійкістю цілей розвитку, причинно-наслідкових зв'язків та структури ринку.

Трансформації 2 типу базуються на визначених цілях та механізмах процесу трансформації та високій невизначеності щодо результатів. Трансформації цього типу орієнтовані на стимулювання напрямків змін спеціальними засобами державної промислової та інноваційної політики. Зокрема, вплив державно-приватного партнерства на «сланцеву революцію» в США, вплив екологічних вимог до виробництва та нафтопродуктів на поглиблення нафтопереробки. Забезпечення сталого розвитку передбачає інноваційні напрямки розширення можливостей пропозиції (видобутку), значення має досягнення параметрів економічної ефективності у рівні питомих витрат на нафтовидобуток; підвищення ефективності національної технології нафтопереробки; диференціація джерел постачання нафти; впровадження політики енергозбереження та енергоефективності.

Трансформації 3 типу характеризуються високою невизначеністю з приводу характеру, напрямку і динаміки змін у структурі міжфірмових і внутрішньофірмових взаємодій на ринку (причинно-наслідкових зв'язків) в умовах наявності у діловій практиці інших ринків апробованих сценаріїв майбутнього або їх заданості ззовні (як параметрів держрегулювання). Прикладом цього типу трансформацій може слугувати ВІНК, створення яких на світовому ринку відбувалось еволюційним шляхом, та були адаптовані економіками з ринками, що формуються. Наприклад «З метою створення передумов для розвитку нафтогазового комплексу України необхідно реформувати економічні, організаційні та управлінські відносини з урахуванням особливостей процесу еволюції організації та управління нафтогазовим комплексом України, країн СНД, Америки, Європи. Для цього слід: Створити вертикально інтегровані нафтогазові компанії) (див.

Постанову КМУ від 16 грудня 1996 р. № 1510 «Про Основні напрями реформування нафтогазового комплексу України). Реалізація данного типу трансформації потребує впровадження організаційних інновацій.

Трансформація 4 типу «характеризується найвищим рівнем невизначеності, пов'язаним як зі складністю планованих зусиль, так і з відсутністю сценаріїв розвитку. Така ситуація звичайно стимулює реалізацію пілотних проектів, стратегічні альянси за моделлю «обміну знаннями», переслідують цілі розвитку ринкової ситуації за найбільш сприятливим сценарієм. Структура портфеля стратегічних альянсів в таких умовах найчастіше відтворює структуру ключових компетенцій бізнесу компанії» [2]. Наприклад, диверсифікація напрямків бізнесу ВІНК, під впливом тенденції до зростання питомої ваги альтернативних джерел енергії на світовому енергетичному ринку.

Висновки. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури нами приймається таке узагальнене визначення трансформації ринку – перетворення ринкової структури, форм і функцій ринку, які в сукупності призводять до зміни цілей учасників ринку, зниження ринкових бар'єрів для впровадження економічно ефективних продуктів і послуг на постійній основі.

Представлено модель трансформації світового ринку нафтопереробки як інтерпретація схеми Дж. Томсона щодо залежності рівня невизначеності від поєднання значень зміни цілей і причинно-наслідкових зв'язків у процесі прийняття стратегічних рішень суб'єктами ринку. З урахуванням нерозривної єдності глобального ринку нафти та мультилокального характеру ринку нафтопродуктів представлено модель трансформації світового ринку нафтопереробки як інтерпретацію схеми Дж. Томсона щодо залежності рівня невизначеності від поєднання значень зміни цілей і причинно-наслідкових зв'язків у процесі прийняття стратегічних рішень суб'єктами ринку. Виокремлено чотири типи перетворень на світовому ринку нафтопродуктів, де тип 1 «відсутність трансформації»; тип 2 «трансформація під дією

державної промислової та інноваційної політики»; тип 3 «адаптація на окремих сегментах світового ринку апробованих механізмів»; тип 4 «трансформація під впливом зміни техніко-економічних укладів». Тип 1 характеризується стійкістю цілей розвитку, причинно-наслідкових зв'язків та структури ринку; тип 2 характеризується визначеними цілями та механізмами процесу трансформації та високої невизначеності щодо результатів, з орієнтацією на стимулювання напрямків змін спеціальними засобами державної промислової та інноваційної політики (вплив державно-приватного партнерства на «сланцеву революцію» в США, вплив екологічних вимог до виробництва нафтопродуктів); тип 3 характеризується високою невизначеністю з приводу характеру, напрямку і динаміки змін у структурі міжфірмових і внутрішньофірмових взаємодій на ринку (причинно-наслідкових зв'язків) в умовах наявності у діловій практиці інших ринків апробованих сценаріїв майбутнього розвитку на основі впровадження організаційних інновацій (створення ВІНК в економіках з ринками, що формуються); тип 4 характеризується найвищим рівнем невизначеності, пов'язаним як зі складністю планованих зусиль, так і з відсутністю сценаріїв розвитку (поява товарів-замінників (біопаливо), зміна у попиті під впливом соціально-економічних чинників).

У подальшому необхідно дослідити вплив параметрів сталого розвитку на цілі та причинно-наслідкові зв'язки, що визначають трансформаційні зміни світового ринку нафтопродуктів.

Список використаних джерел

1. Гражевська Н. І. Відображення трансформаційних процесів у системі категорій соціально-економічної динаміки / Н. І. Гражевська // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 19–29.

2. Дворяшина М.М. Трансформация отраслевого рынка: подходы к моделированию / М.М. Дворяшина // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – №1 (09). – С.212–225.
3. Клочков І. Світоглядні трансформації наукового знання в дослідженнях українських філософів (1970-1990-ті рр.) / І.Клочков // Філософський альманах [Гол. ред. Лях В. В.] – Вип. 10 (98). – К., 2010.– С. 197–204.
4. Князева И.В. Олигопольные рынки: трансформация содержания и форм конкурентных процессов /И.В. Князева, О.А. Лукашенко //Известия ТПУ. – 2014. – №6. – С.6–13.
5. Кримський С. Б. Концептуальний лад аналізу перехідного процесу / С. Б. Кримський // Наукові записки НаУКМА. Сер. Філософ. та право. – 1999. – Т. 8. – С. 4–10.
6. Марущинець А. В. Галузева та територіальна трансформація аграрної сфери України / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/0119marusch.pdf>
7. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – К. 2001. Т.4. – 561 с.
8. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора: монографія / Т.О. Осташко.– К.: Фенікс, 2004. – с. 9.
9. Пепа Т. В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України: монографія / Т. В. Пепа. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 440 с.
10. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін // Освіта регіону. Науковий журнал. 2010. №4. – с. 52-58. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/323>
11. A Discussion and Critique of Market Transformation Challenges and Perspectives.[Prepared by Dan York with contributions by Bentham Paulos]. Energy Center of Wisconsin Madison– Review 186-1. – June 1999. – 82 p.
12. Blumstein C. A Theory-based Approach to Market Transformation / Blumstein, C., Goldstone, S., and Lutzenhiser, L.// Proceedings from the 1998

American Council for an Energy-Efficient Economy Summer Study on Energy Efficiency in Buildings, Washington.– DC: ACEEE,1998.– 7.13–20.

13. Dosi G. Technological Paradigms and Technological Trajectories: A Suggested Interpretation of the Determinates and Directions of Technical Change / G.Dosi //Research Policy.–1982. –11:147–162 p.

14. Fligstein N. Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions / N.Fligstein // American Sociological Review (August 1996). –Vol. 61.– P. 656–673.

15. Kunkle R. The Evolution of Market Transformation in the Energy Efficiency Industry / Kunkle R. and Lutzenhiser L. // Proceedings from the 1998 American Council for an Energy-Efficient Economy Summer Study on Energy Efficiency in Buildings, ACEEE, Washington, DC.1998.7:171-184 p.

16. Lutzenhiser L. Social Stratification and Environmental Degradation: Understanding Household CO₂ Production/ L. Lutzenhiser and B. Hackett// Social Problems, 199340:50-73 p.

17. Nadel S. The Role of Market Transformation Strategies in Achieving a More Sustainable Energy Future / S. Nadel and L.Latham // Washington, DC: ACEEE. 1998.

18. Market Transformation in a Changing Utility Environment // Synergic Resources Corporation.Washington, DC: National Association of Regulatory Utility Commissioners.1996.

19. Websait The Institute for Market Transformation (IMT), <http://www.imt.org/about>

20. Bonini Sh.The business of sustainability: McKinsey Global Survey results/ Bonini Sh.; Görner St. Available from: http://www.mckinsey.com/insights/energy_resources_materials/the_business_of_sustainability_mckinsey_global_survey_results

21. Кривенда Е.А. Трансформация мирового рынка нефти в условиях финансовой глобализации / Е.А.Кривенда, Е.С. Гетманская // Территория науки. –2015. –№4. –С.176–179.

22. Ігнатюк А.І. Умови формування та тенденції розвитку глобальних галузевих ринків / А.І. Ігнатюк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – Вип. 3(2). – 2009. – 165 – 170
23. Ігнатюк А.І. Розвиток галузевих ринків в умовах глобалізації / А.І. Ігнатюк. – Рукопис. Автореф. Дис. Д.е.н. за спеціальністю 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2010. – 42 с.
24. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. и с предисловием В. Д. Щетинина / М. Портер. - М.: Междунар. отношения, 1993. – 896 с.
25. Портер М. Е. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов/ пер. с англ. И. Минервина; — М. : «Альпина Паблишер», 2011. — 454 с.